

16. Малкіна Г. Інститут політичної відповідальності Президента України / Г. Малкіна // Інститут Президентства України в системі державної влади України : матеріали наук. конф., Київ, 17 січ. 2014 р. – К. : Вид-во «Київ. ун-т», 2014. – С. 69–74.
17. Новиков О. Конституційно-правові аспекти функціонування Президента Республіки Польща згідно з чинною конституцією / О. Новиков // Інститут Президентства України в системі державної влади України : матеріали наук. конф., Київ, 17 січ. 2014 р. – К. : Вид-во «Київ. ун-т», 2014. – С. 219–224.

УДК 93:159.953+316.3:159.953+316.356.4:159.953

Людмила Стрільчук

Теоретичний конструкт історичної пам'яті: дефініції й сучасний зміст

У статті розглянуто версії тлумачення історичної пам'яті та її роль у становленні сучасних національних суспільств країн Центрально-Східної Європи в пострадянський період. Проаналізовано відмінності між національною, соціальною, історичною пам'яттю; схарактеризовано особливості колективної й індивідуальної пам'яті та здатність певних обставин впливати на зміну історичних стереотипів.

Ключові слова: історія, історична пам'ять, національна пам'ять, соціальна пам'ять, суспільна свідомість, стереотипи.

Стрільчук Людмила. Теоретический конструкт исторической памяти: дефиниции и современное содержание. В статье рассматриваются версии толкования исторической памяти и ее роль в становлении современных национальных обществ стран Центральной и Восточной Европы в постсоветский период. Анализируются различия между национальной, социальной, исторической памятью, особенности коллективной и индивидуальной памяти и способность определенных обстоятельствах влиять на изменение исторических стереотипов.

Ключевые слова: история, историческая память, национальная память, социальная память, общественное сознание, стереотипы.

Strilchuk Lydmula. Theoretical Construct Historical Memory: Definitions and Current Contents. In the article versions interpretation of historical memory and its role in the development of modern national societies of Central and Eastern Europe in the post-Soviet period. Analyzes the differences between national, social, and historical memory, the features of collective and individual memory and the ability to influence certain circumstances to replace historical stereotypes.

Key words: history, historical memory, national memory, social memory, social consciousness, stereotypes.

Постановка наукової проблеми та її значення. Для української гуманітарної науки проблема історичної пам'яті постала з особливою актуальністю після здобуття незалежності й виникнення потреби осмислити історичну свідомість у процесі формування національної ідентичності. Попри численні дискусії на цю тему й публікації, у науковому світі й досі немає одностайної думки про співвідношення між суспільною свідомістю та наукою, урешті, про наповнюваність поняття *історична пам'ять*. Однак стан і перспективи становлення історичної пам'яті українців критично важливі для подальшого розвитку держави-нації, для її демократичного європейського майбутнього.

Мета статті – з'ясувати суть поняття *історична пам'ять* у його сучасному трактуванні.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Аналіз наукових і науково-публіцистичних текстів, що предметом дослідження мають історичну пам'ять, котрі в останні десять років опубліковані на сторінках вітчизняних часописів, наукових журналів і ЗМІ, засвідчує, що всім цим текстам притаманна дефініційна розмитість, яка часто межує з науковою неточністю. У публікаціях *історичну пам'ять* як поняття здебільшого трактують по-різному. У цій статті спираємося на роботи авторитетних істориків, аналізуючи концепції Л. Зашкільняка, В. Солдатенка, А. Киридон, Л. Нагорної, Н. Яковенко, Ю. Лотмана, Й. Рюзена, А. Мегілла.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На рубежі тисячоліть людство пережило черговий пізнавальний переворот, який іменують «поворотом до пам'яті». Людській спільноті притаманна здатність пам'ятати минуле. Тож *історичну пам'ять* ми розуміємо як здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин та формувати на його підставі уявлення про історію як таку й своє місце у ній. Фактично це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості та спільноти. Як зазначає

Л. Зашкільняк, історична пам'ять, індивідуальна й колективна, – результат взаємодії особистості й соціального середовища. Без такої взаємодії немає історичної пам'яті. Отже, історична пам'ять – це своєрідна ідентифікація з певною культурою [3].

Зв'язок історії та пам'яті настільки очевидний, що історичну пам'ять досить часто ототожнюють із процесом історичного пізнання як таким. В усякому разі на побутовому рівні історія й історична пам'ять перебувають в одній площині, і питання про можливість конфронтації між ними навіть не виникає.

Однією з ознак сучасної суспільної свідомості є своєрідний «пульсуючий» ефект щодо феноменів, які позначаються поняттями *історична пам'ять*, *національна пам'ять*, *соціальна пам'ять*. Ці словосполучення набули частого вживання і прискіпливого інтересу не так давно. Однак досить часто їх уживання та звучання виглядає тривожно або аж надто неприродно-надривно, іноді загрозливо. Відповідно актуалізуються чи відсуваються з першого плану і кон'юнктурні формальні розмови публікації в ЗМІ, і вагомі фахові роботи, звернені до пам'яті про минуле. Неважко передбачити, що шукати тут прості пояснення безперспективно [13, с. 3].

Тому цілком природними видаються спроби розібратися в сутності *історичної пам'яті*, зрозуміти, якою може й повинна бути методологія таких суспільно-психологічних явищ, як *колективна пам'ять*, *соціальна пам'ять*, *національна пам'ять*, із яким науковим інструментарієм слід підходити до їх тлумачення та оцінки.

Колективна історична пам'ять – досить складно соціокультурний феномен, який останнім десятиліттям набуває особливої актуальності та популярності серед дослідників. Однак останнім часом усе частіше звучить теза з приводу того, що є принципова неможливість мати скільки-небудь об'єктивне уявлення про минуле, оскільки в істориків відсутні надійні інструменти версифікації, а отже це головна причина недосяжності правдивих знань про реальний досвід. Звідси і спроби тлумачення історичного досвіду на рівні різних наук: історії, психології, філософії та ін. Наукові дослідження засобів реконструкції «минулої реальності» сьогодні перестали бути прерогативою істориків: механізми функціонування колективної пам'яті вивчають соціологи, психологи, засоби передачі та зберігання уявлень про минуле – антропологі, репрезентацію історії в художніх творах – філологи, мистецтвознавці та ін. У контексті теорій націй і націоналізму історична пам'ять трактується як основоположний чинник становлення сучасних національних держав, оскільки саме історична пам'ять – фундамент ідентичності – наділяє національні спільноти почуттям культурної винятковості та спільності історичної долі.

Історична пам'ять як колективна пам'ять можна розуміти двояко. З одного боку, це спогади великої кількості людей тих подій, у яких вони брали безпосередню участь. У цьому контексті можна говорити про «масову персональну пам'ять». З іншого – це принципи, які використовували національно свідомі індивіди для організації національної історії. Обидва ці типи певною мірою взаємопов'язані, оскільки досить часто в посткомуністичних країнах ЦСЄ, якими є, наприклад, Україна, Польща, через складний і суперечливий процес формування національної свідомості напередпокладеність змісту визначає принципи організації національної історії – і навпаки. Ці складності й суперечності зумовлені також соціокультурною ситуацією, у яку потрапили Україна та Республіка Польща після розвалу комуністичного табору.

У посткомуністичних країнах ЦСЄ дискурс стосовно історичної пам'яті надзвичайно актуальний, що перетворює його на чинник, який безпосередньо впливає на життя суспільств і значною мірою визначає характер політичних процесів. Важливість осмислення питань історичної пам'яті для цих країн пов'язана з утвердженням власної ідентичності та розв'язання питання т. зв. «перехідної (транзитної) справедливості». Останнє пов'язане із упровадженням програм перевірки й люстрації, обвинуваченням комуністичних лідерів, відкриттям секретних архівів для громадськості. Зазвичай є два основних підходи в ставленні країн ЦСЄ до свого комуністичного минулого: «пробачити й забути» або «переслідувати й карати» [16]. Загалом же специфіка розв'язання проблеми ставлення до проблеми комуністичного минулого й утвердження власної культурної ідентичності зумовлена складністю феномену історичної пам'яті й особливостями сучасної культурної ситуації [14, с. 360].

Системні трансформації останніх десятиліть докорінно змінили акценти в підходах до розуміння й вивчення історичної минушини в країнах, що були тісно пов'язані спільним комуністичним минулим. Тож на порядку денному новопосталих Польщі, України особливої актуальності набули питання вивчення спільної історії держав і націй, формування спільної колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності.

Ревізуючи всім відому тезу, що історія є «вчителькою життя», народів, нації, суспільним групам, зрештою, індивідові, пропонують змиритися із множинністю «історичних правд», використання яких залежить від політичної та ідеологічної кон'юнктури, із селективно-вибірковим принципом привласнення «потрібних» чи «зручних» елементів арсеналу інформації про минуле за довільного, навіть свавільного нехтування тим, що «не вписується» в обрані схеми й орієнтації, заважає суб'єктивно витлумаченому, або корпоративно погодженому прагматизму [13, с. 5]. Тому, в цьому разі, на нашу думку, слід обмежитися твердою констатацією того, що висхідним моментом розроблення засад історичної пам'яті повинна бути строга, принципова науковість і чітке усвідомлення того, що історики та інші представники гуманітарної науки оперують знаннями, об'єктивність яких не викликає сумнівів і заперечень.

Слід визнати, що на момент постановня незалежних Польщі й України рівень патріотизму був досить низьким. Історичні пам'ятні місця, які мали б стати фундаментом формування нової ідентичності чи національної спільності, або замовчувалися, або взагалі були невідомі. Така фактична відсутність національної колективної пам'яті пов'язана з радянським етапом історичного розвитку. Тому логічно, що в національному середовищі і українців, і поляків розвивалося сильне, іноді навіть гіпертрофоване прагнення дати відповіді на багато складних питань історичного минулого, у багато чому спільного для українців та поляків.

Наприкінці ХХ ст. помітний сплеск наукового інтересу до історичної пам'яті, яка з художньої метафори поступово перетворюється на наукове поняття. Й. Рюзен вважає, що історична пам'ять як самостійна тема для досліджень виникла з постмодернівськими підходами в історії як нове джерело для творення історичного смислу. Вона розкрила нові можливості, закорінені у фундаментальній та універсальній функції пам'яті як засобу формування ідентичності й життєвого орієнтиру [12, с. 20].

Аналіз наукових і науково-публіцистичних текстів із проблем історичної пам'яті, які в останні десять років опубліковані на сторінках вітчизняних часописів, наукових журналів та ЗМІ засвідчує, що всім цим текстам притаманна дефініційна розмитість, яка часто межує з науковою неточністю й навіть некоректністю. Досить часто, ведучи мову про *історичну пам'ять*, автори вживають її як термінологічний синонім *національної пам'яті, соціальної пам'яті, історичного мислення, історичної свідомості, історичної культури, пам'яті поколінь* тощо.

Юлія Зерній звертає увагу на те, що непоодинокі приклади вільного тлумачення таких авторських термінологічних неологізмів, як «соціальні межі пам'яті» (М. Гальбвас), «культурна пам'ять» (Я. Ассман), «місця пам'яті» (П. Нора), «автобіографічна пам'ять» (Д. Робінсон), «гаряча і холодна пам'ять» (К. Леві-Строс), «пам'ять-звичка» (П. Коннертон), «мистецтво пам'яті» (Ф. Йейтс). Така ситуація актуалізує потребу в уточненні термінологічного апарату, що обслуговує науковий дискурс пам'яті передовсім самого поняття «історична пам'ять».

Складний комплекс гносеологічних, онтологічних, аксіологічних, антропологічних проблем, з якими пов'язано вивчення історичної пам'яті, зумовлює величезний діапазон її трактувань.

Оціночні судження варіюються в діапазоні від «просто вдалої метафори» до означення її як свідомо ретрансльованого знання про історичний досвід спільноти, структурної частини індивідуальної та колективної пам'яті, символічної репрезентації минувшини в контексті викликів сучасності [8, с. 19]. Найбільш лаконічне визначення історичної пам'яті запропонував американський історик А. Мегілл: «модус часового досвіду, сфокусований на минуле» [7, с. 105].

На думку А. Киридон, науковці артикулюють існування таких інтерпретаційних різновидів поняття *історична пам'ять*, як спосіб збереження й пам'ять трансляції минулого в епоху втрати традицій (звідси – винайдення традицій і впровадження місць пам'яті в сучасному суспільстві); індивідуальна пам'ять про минуле; колективна пам'ять про минуле, коли йдеться про певну групу осіб; соціальна пам'ять, якщо йдеться про суспільство; ідеологізована історія (здебільшого пов'язана з виникненням держави-нації); синонім історичної свідомості (пізнання); визначальний чинник національної ідентичності; канал передавання досвіду й відомостей про минуле, важливий складник самоідентифікації людини та соціальних груп [4, с. 112].

Російська дослідниця Л. Репіна пропонує розглядати історичну пам'ять як символічну репрезентацію історичного минулого й канал передачі досвіду та відомостей про минуле, важливий у складник самоідентифікації людини та соціальних груп. «Історична пам'ять – складний соціокультурний феномен, пов'язаний з осмисленням історичних подій та історичного досвіду (реального й / або уявного) та водночас як продукт маніпуляцій масовою свідомістю в політичних цілях» [10, с. 131].

Німецький історик і теоретик культури Й. Рюзен характеризує історичну пам'ять як дієвість культурно зумовленої й постійно актуалізованої інтерпретації минулого в орієнтирних межах

сучасного життя конкретних суб'єктів. У т. зв. «місцях пам'яті» минуле наповнюється змістом, стає живим рушієм культурної орієнтації й «зігрівальним вогнем історичної змістовності». Серед особливостей історичної пам'яті Й. Рюзен виділяє нормативну спрямованість і здатність тлумачити минуле за критеріями його корисності для сучасності, а також послаблювати тиск на колективну свідомість невідповідного та суперечливого досвіду. «Ідеться про те, що люди мусять пам'ятати, щоб знати, хто вони, і щоб організовувати своє життя за визначальними напрямками змін у часі» [11, с. 45–50].

На думку Н. Яковенко, історична пам'ять – усього лиш красива метафора. Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого (понад 100 років) – певне «колективне переживання», яке згуртовує спільноту... У цьому сенсі «історична пам'ять», по суті, тотожна міфіві, оскільки вибирає з хаотичного плину суцього лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминувшість життя окремої людини [15, с. 34].

На сьогоднішній стан історичної пам'яті українського суспільства характеризується існуванням одночасно різних моделей пам'яті, які належать окремим групам населення (віковим, регіональним тощо). Не секрет, що існує декілька версій історичного розвитку України в суспільній свідомості. Особливо це стосується подій ХХ ст. і питань, пов'язаних зі становленням незалежної держави, трагічних, а отже травматичних для людської пам'яті подій: міжнаціональних конфліктів, депортацій, подій Другої світової війни. Даються різні оцінки не лише окремим фактам і подіям минулого, а також міжнаціональним відносинам, політиці радянської влади стосовно України. У дослідженнях багатьох вітчизняних істориків, політологів, філософів домінує територіальний принцип розділення історичних пам'ятей. Наприклад, І. Гірич і Ю. Шаповал уважають, що «існування різних історичних пам'ятей для різних регіонів України – причина роз'єднаності й поділу України на два головні регіони: української європейської та радянсько-російської євразійської орієнтації» [9].

На думку В. Артюха, в Україні простежується накладання трьох основних типів історичної пам'яті: української, російської і комуністичної [1]. У цьому разі відсутня узгодженість у трактуванні одних і тих же подій, більше того, ідеться про конфлікт (хоча все ж можна стверджувати, що тенденція до солідаризації існує між комуністичною й російською моделями в боротьбі проти української). Найгірше те, що ці конкретні моделі історичної пам'яті існують не лише на рівні суспільної свідомості, а й індивідуальної. В. Артюх наголошує, що «нація може вважати себе сформованою, коли у переважній більшості населення країни сформовано ототожнення з цією нацією в минулому, теперішньому і майбутньому. Складовою такого ототожнення з цією однією нацією є, відповідно, одна модель пам'яті, яка формує у свідомості окремої людини позитивне сприйняття цієї однієї нації» [2].

Аналіз багатьох наукових концепцій знаних у світі науковців привів нас до висновку, що приведення тлумачення поняття історична пам'ять до єдиного, спільного знаменника, видається не просто проблематичним, а й до певної міри непродуктивним. Широта діапазону інтерпретацій поняття, закладення, доволі, різного змісту в поняття історична пам'ять у дискурсах різних дисциплін, широта смислових контекстів унеможлиблює дати однозначне визначення цьому складному й багатогранному суспільному феномену.

Окрім того, не можна не враховувати й той факт, що зміст поняття *історична пам'ять* еволюціонує в часі й піддається впливам та корекції з боку ідеологічних і філософських доктрин. Викладений вище аналіз генези проблеми дасть змогу простежити трансформації, які зазнало це поняття в часі.

Хто ж є головними суб'єктами історичної пам'яті? Передовсім це національні спільноти (соціуми, колективи), а також індивіди. Щоправда, стосовно останніх варто зазначити, що їх пам'ять, поза всяким сумнівом, детермінована соціальними чинниками. Диференціація понять *індивідуальна історична пам'ять*, *колективна історична пам'ять* як окремих, але, водночас, тісно пов'язаних між собою, на нашу думку, виправдана. Також варто зазначити, що механізми формування цих двох категорій пам'яті суттєво різняться.

Строкатий і неоднозначний світовий досвід переконує: консолідація громадян навколо інтерпретації минулого ймовірна лише в стабільних соціумах з односпрямованими цілісними настановами. У розколотих, поляризованих суспільствах простір історичної пам'яті – суцільна зона імпровізацій і пов'язаних із ним конфліктів. Історичний факт як діяльність й історичний факт, як атрибут пізнання в принципі – доволі різні феномени. Уже саме по собі пізнання відтворює лише невелику частину реальності й «на ходу» сортує інформацію, що опиняється в полі зору. Та й узагалі в історії марно шукати універсальну, прийнятну для всіх *істину*. Надто щільно переплітаються в ній різні інтереси, амбіції [8, с. 23]. Тому в народів, суспільних груп, та індивідів існує, т. зв. «своя правда», а отже – «своя історична пам'ять».

Як уважає Л. Нагорна, наближення до секретів історичної пам'яті здатне забезпечити звернення до її дискурсивного складника. Адже історична пам'ять – це насамперед мовномисленнева система, яка цілком підпадає під поняття дискурсу і, своєю чергою, уходить у систему різних дискурсів – наукових, культурних, політичних та ін. Головне в осмисленні дискурсивної взаємодії – усвідомлення формотворчої ролі дискурсу. Останній – потужний чинник впливу на домінуючу груповому чи особистісному рівні систему уявлень і вже тому вважається таким, що не лише відбиває та роз'яснює, а й творить суспільні контексти і процеси [6, с. 122].

Постає запитання: а що ж може дати рамкове застосування концепту дискурсу під час дослідження та аналізу механізмів історичної пам'яті? Найперше – уникнення небезпечного прагнення до однозначності, адже історична пам'ять – величина перемінна, яка повністю залежить від колективно-суспільного та індивідуального досвіду та від прагматичних, утилітарних цілей «забування чи пригадування». За Ю. Лотманом, будь-який текст виступає не лише генератором нових смислів, а й конденсатором культурної пам'яті. «Текст має здатність зберігати пам'ять про свої попередні контексти. Без цього історична наука була б неможлива, оскільки культура (й ширше – картина життя попередніх епох) доходить до нас переважно у фрагментах» [5, с. 21].

Висновки. Сьогодні, в умовах інформаційного суспільства, коли віртуальний простір Інтернету згаджує, а інколи й нівелює межі між історією як минулим і сучасністю, як передтечею майбутнього, коли людина отримала небачену досі свободу в інтерпретуванні текстів історичну пам'ять як таку неможливо розглядати поза дискурсом.

Щодо впливу наукових дискурсів на суспільну свідомість, то із цього приводу не може бути однозначної оцінки, оскільки тут є свої позитиви та негативи. Зокрема, у будь-якому дискурсі досить багато «підводних каменів», і залежать вони не так від обставин місця й часу, як від зв'язку автора з тією чи тією науковою школою чи напрямом, а отже – від тієї методології й системи оцінок, яку він свідомо чи підсвідомо обирає. Сформовані на такій основі ментальні стереотипи слугують виразними демаркаційними лініями, що робить наукові дискурси конфронтаційними за самою своєю суттю [8, с. 36–37].

Джерела та література:

1. Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті. / В. Артюх. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoslavyya.sumy.ua>.
2. Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій / В. Артюх. – [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.soippo.-narod.ru/documents/kouf>.
3. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Л. Зашкільняк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : – <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/810Zashkilniak.pdf>
4. Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання / А. М. Киридон // Україна Європа світ. – Вип. 3: Міжнародний випуск наукових праць. Сер. : Історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвель. – Тернопіль : Вид-во ТИПУ ім. В. Гнатюка, 2009.
5. Лотман Ю. М. Внутрішні світи / Ю. М. Лотман. – М. : [б. в.], 1996.
6. Малахов В. С. Национализм как политическая идеология. – М. : [б. в.], 2010.
7. Мегилл А. Историческая эпистемология / А. Мегилл. – М. : [б. в.], 2009.
8. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012.
9. Наумова І. Б. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українських дослідженнях: дефініції, функції, конструкції / І. Б. Наумова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stationline.org.ua/history/107/30031>.
10. Репина Л. Концепции социальной и культурной памяти в современной историографии. Феномен пришлого / отв. ред. И. Савельева, А. Полетаев. – М. : ГУ ВШЭ, 2005.
11. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Й. Рюзен. – Львів, 2010.
12. Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории (некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти) / Й. Рюзен // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 7. – 2001. – С. 8–26.
13. Солдатенко В. Ф. Про культуру національної пам'яті (на прикладі ставлення до історії революцій) / В. Ф. Солдатенко // Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. – Вип. 2. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети»», 2012.
14. Шевчук Д. М. Герменевтика історичної пам'яті / Д. М. Шевчук // Актуальні проблеми духовності : зб. наук. пр. – Вип. 10. – Кривий Ріг : [б. в.], 2009.
15. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007.
16. Stan L. The Politics of Memory in Post-Communist Europe: A Comparative Analysis. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.celat.ulaval.ca/histoire.memorire/B2006/Stan.pdf>